

Вікторія Свищо

СВИЩО Вікторія Юріївна – аспірантка кафедри філософії Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ). Сфера наукових інтересів – філософія мови, зокрема лінгвофілософська концепція Д. Овсянико-Куликовського, представника позитивістської філософії др. пол. XIX ст.

ОСОБЛИВОСТІ ПОЗИТИВІСТСЬКОЇ КОНЦЕПЦІЇ ФІЛОСОФІЇ МОВИ Д. ОВСЯНИКО-КУЛИКОВСЬКОГО

У статті розглядаються особливості філософії мови Д. Овсянико-Куликовського – яскравого представника вітчизняної позитивістської філософії другої половини XIX ст. Головна увага в статті присвячена концепції психологізму у лінгвофілософській концепції мислителя.

Ключові слова: позитивізм, психологічна школа, значення, образ, уявлення, психолінгвістика, філософія мови.

На рубежі XIX – XX ст. культурно-психологічна проблематика мала місце не лише в літературознавстві, але і в історії та філософії. Дореволюційна епістемологічна ситуація пропонувала широкий вибір підходів: від раціоналізму до емпіризму, від інтроспекції до об'єктивізму, від неокантіанства і позитивізму до матеріалізму і феноменології.

В структурі сучасного гуманітарного знання статус філософії мови є до цих пір не визначений повністю. Термін, ніби досить давно існує, друкуються численні праці під цією назвою і навіть сформувалась певна наукова традиція, однак досі сутність цього поняття залишається майже не визначеним.

І насправді, чим є філософія мови: окремим напрямом досліджень живої людської мови, розділом філософії, логіки або лінгвістики, суміжною галуззю досліджень названих наук, спеціальним підходом до мови в цілому та її одиниць і категорій, методологією мовознавчих досліджень, аналізом окремих філософських проблем мовознавства чи ще чимось, тут не вказаним?

З якими напрямами сучасних досліджень філософія мови пов'язана? Які наукові категорії нею опрацьовані? Ці та інші запитан-

© В. Ю. Свищо, 2013

ня так чи інакше стосуються найголовнішого: що є предметом філософії мови?

Про невизначеність поняття філософії мови у цілому свідчить хоча б той факт, що у 50-60-х роках ХХ ст. у зарубіжному мовознавстві вона асоціювалась із структуралізмом, згодом із генеративною лінгвістикою, дещо пізніше (а в деяких напрямках і дотепер) – з теорією штучного інтелекту; 70- 80-х роках – з найрізноманітнішими напрямками семантичного аналізу живих і штучних мов, в основному в межах аналітичної філософії та в деяких напрямках феноменології та герменевтики; з кінця 80-х років – з когнітивними напрямками досліджень.

У наш час є усі підстави стверджувати, що з кінця ХХ ст. філософія мови починає повертатись до комунікативного розуміння сутності свого об'єкта дослідження. Зовсім не випадково, що результатом відсутності чітко окресленого предмета дослідження є, з одного боку, нігілістичне ставлення до самого терміну «філософія мови», а з іншого повна відмова від пошуків цього предмету.

Філософію мови не можна ототожнювати ні з лінгвістичною філософією, ні з філософією лінгвістики, ні з методологією мовознавчих досліджень, ні з загальним мовознавством. Вона має власний предмет дослідження, розглядає питання про сутність і природу мови. Філософія мови з позицій лінгвіста є складником теорії мови, у межах якої досліджуються питання природи і сутності людської мови, пов'язані з її відношенням до дійсності, суспільства, свідомості, мислення, або людина у її стосунках із світом. При цьому сфери буття і свідомості в лінгвофілософських дослідженнях розглядаються не самі по собі, а в аспектах їх співвідношення із мовою.

Філософія мови рубежу ХІХ-ХХ ст. розвивалася на теренах Російської імперії під значним впливом німецької філософії, а також традицій попередніх етапів розвитку вітчизняної лінгвофілософської думки.

Найпомітнішою школою наприкінці ХІХ ст. була *психологічна школа* (О. Потебня, Д. Овсяніко-Куликовський), яка походила із культурно-історичного напрямку, поставивши на перший план проблему взаємовідносин думки і мови, особливості художнього і наукового мислення, літератури і соціальної психології, психології творчості та естетичного сприйняття. Розвиваючи ідеї культурно-історичної школи, *психологічна школа* водночас відображала загальний поворот філософії та соціології до психологізму. Основну увагу представники школи звертали на вивчення духовного життя письменника, внутрішню, психологічну сторону його творчості, оскільки джерелом мистецтва вони вважали творчу особистість, глибини її психіки. В Європі принципи психологічного

методу найвиразніше виявились у працях С. Жірдена, Е. Еннекена (Франція), В. Вундта, В. Веца (Німеччина) та інших. У вітчизняному літературознавстві основоположником цього напрямку був звичайно ж О. Потебня, який системно виклав ідеї психологічної школи у книзі «Думка і мова» (1862). Питанням психології художньої творчості він присвятив праці «3 лекцій з теорії словесності» (1894), «Із записок з теорії словесності» (1905) та інші. З очолюваної ним так званої харківської школи літературознавців вийшли відомі дослідники Д. Овсянико-Куликовський, А. Горнфельд, Б. Лезін, О. Білецький та інші. В 1911—1923 в Харкові видавався збірник «Питання теорії і психології творчості» (вийшло 8 томів). Психологічна школа припинила своє існування у 20-і рр. ХХ ст.

Органічно сприйнявши філософські наукові традиції і психологічні підходи, напрацьовані в Україні ще його попередниками, О. Потебня розвивав і поглиблював свою концепцію мови в руслі філософського розуміння її ключової проблематики. Домінантні положення теорії ученого щодо провідної ролі мови і мислення у художній творчості, розробка питань етнічної психології, декодифікація багатьох стародавніх і сучасних йому мов, їхньої знаково-образної природи дають підстави стверджувати, що саме за О. Потебнею – переконливий внесок у розбудову української та європейської психолінгвістики. Концепція сутності природи живої людської мови, значною мірою все ще не оцінені та не висвітлені, попри увагу до його наукової спадщини як лінгвіста і лінгвофілософа, так само як і до його філософської концепції загалом. «Роботи О.О. Потебні в теоретичній лінгвістиці та філософії мови провіщають концептуальну схему, в межах якої проводять сучасні дослідження теоретики-лінгвісти та філософи мови» [4].

Дмитро Миколайович Овсянико-Куликовський (1853-1920) – український культуролог, філософ, літературознавець і лінгвіст, учень О. Потебні, почесний член Петербурзької Академії наук (1907), автор багатьох праць, присвячених творчості письменників-класиків ХІХ ст., які увійшли до монументальної «Історії російської інтелігенції», професор Казанського, Новоросійського, Санкт-Петербурзького і Харківського університетів.

Творчість Д. Овсянико-Куликовського завжди викликала великий інтерес як у його сучасників, так і в дослідників нашого часу. Наприкінці ХІХ ст. наукове надбання Д. Овсянико-Куликовського стало предметом дослідження таких вчених, як А. Ветухова, А. Горнфельд, Т. Райнова. Далі за хронологією були С. Ольденбург, П. Сакулін, М. Анікін. У радянський період проблемою визначення впливу вченого на інтелігенцію кінця ХІХ – початку ХХ століть займалися М. Бойко, І. Люхін,

Ю. Манн, М. Осьмаков та ін. З початком нової сторінки Української державності творча діяльність Д. Овсянико-Куликовського привертає увагу таких українських дослідників, як Я. Грицак, І. Гуржій, О. Ладиґа, О. Реснт, В. Сарбей, Л. Чувпило. Актуальними у вивченні наукової спадщини Д. Овсянико-Куликовського є дослідження таких російських вчених як Н. Безлепкін, В. Крутоус та Н. Нікітіна.

Філософсько-лінгвістичне вчення Д. Овсянико-Куликовського було націлене на визначення сутності й природи живої людської мови, вивчення проблеми її походження, дослідження ролі в пізнавальній і творчій діяльності індивіда і народу загалом, втілювало оригінальні підходи до вивчення співвідношення думки і слова. Підтверджують цю думку також слова Д. Овсянико-Куликовського: «У психології мови, тобто мисленні фактичному, реальному (а не формально-логічному), увесь сенс не в тому, що сказано, що подумано, а в тому, як сказано, як подумано, у який спосіб подано відомий зміст» [3, с.28].

Учений утверджував, що людська думка розвивається у напрямку абстрактності, усвідомленості й раціональності. У процесі становлення логічного мислення граматичні форми переходять у підсвідоме, стають засобами думки і живаються автоматично. Логічна форма думки домінує над мовою і підлягає вже не психологічним, а логічним законам розуму, котрі є за своєю суттю раціональними. Поняття зароджуються у слові, а подальший розвиток отримують у мові.

Для Д. Овсянико-Куликовського факти були важливіші за концепції, а літературні та історичні джерела були документами, які дозволяли реконструювати психологію і культуру того чи іншого народу, тої чи іншої епохи. Важливим методом роботи з літературними пам'ятками був текстологічний аналіз.

Іншим методологічним інструментом аналізу стало поняття внутрішньої форми слова, яке Д. Овсянико-Куликовський, запозичивши у О. Потебні, широко інтерпретував. О. Потебня підкреслював структурну важкість слова, яке включає в себе: «зовнішній знак значення», «внутрішній знак значення», «самозначення» [6, с.19]. Згідно з О. Потебнею, знак значення може бути у формі звуку чи уявлення, яке і є внутрішньою формою слова. Теорія літературного твору О. Потебні будувалася за аналогією з його уявленням про структуру слова: «зовнішньому знаку значення» слова (звуку) відповідало втілення твору в мові (письмовій чи усній); внутрішній формі слова відповідала система образів твору (які символізували його зміст); лексичному значенню слова відповідав зміст твору. Згідно з Д. Овсянико-Куликовським, кожне слово має не лише значення, але й образ, в якому воно втілене, саме

слово нав'язує нам те чи інше уявлення. Слова з багатою внутрішньою формою більш образні, більш художні. У слові, крім зовнішньої (звукової) форми і значення, є уявлення, і «відношення уявлення до значення» Д. Овсянико-Куликовський називав внутрішньою формою слова. Вчений говорив: «Внутрішня форма слова – слід поетичності, поетичне дихання у слові» [5, с.23].

Д. Овсянико-Куликовський ставив собі за мету дослідити психологію творчості, психологічне обстеження натури й творчості письменника в їхньому взаємозв'язку, аналіз особливостей обдарування й усієї душевної організації художника, осмислення психологічного аспекту стосунків письменника та його персонажів. Він ретельно вивчав не лише конкретний психологічний, а й реальний психічний світ митця, навіть, за його ж словами, «психопатологічний устрій натури», а також те, як певний психічний тип письменника позначається на якості й особливостях художнього мислення, на характерних рисах його образної дійсності, творчої індивідуальності та індивідуалізованості.

Щоб глибше пізнати особистість художника, створений ним образний світ, Д. Овсянико-Куликовський вивчав інтимні аспекти його життя, під якими він розумів усе маловідоме, приховане, потаємне в натурі й свідомості письменника. Вчений-мислитель досліджував листи, сповіді відомих діячів літератури, спогади про них, прагнув зазирнути у найбільш потаємні зони душі та внутрішнього світу митців, а в процесі аналізу художньої спадщини активно використовував епістолярно-сповідальні та мемуарні матеріали.

Вчений ставив собі за мету дослідження психології творчості, психологічне обстеження натури й творчості письменника в їх взаємозв'язку, аналіз «особливостей обдарування й усієї душевної організації художника» [2, с.137].

Вчений не вдовольнявся лише літературознавчим розглядом художньої творчості. Він сміливо перебирав на себе функції наукового і соціального мислителя, інтелектуального трибуна а аналітика життєвих процесів.

Думку про те, що мова є основним способом мислення і пізнання висунув німецький учений В. фон Гумбольдт, яка згодом знайшла своє продовження у працях О.Потебні і зрештою, Д. Овсянико-Куликовського. В. Фон Гумбольдт пише: «Мова – це орган, який творить думку... Інтелектуальна діяльність і мова тому являють собою єдине ціле» [1, с.45].

Д. Овсянико-Куликовський утверджував, що з допомогою мови ми можемо зробити наше мислення спокійнішим і точнішим. Саме

мова зберігає психічну енергію, яку ми витрачаємо під час мислення. А ця збережена енергія, у свою чергу, витрачається на процес художньої і наукової творчості. Мова, на його думку, є породженням Духу і місцем, де сходяться свідоме і підсвідоме. Адже, підсвідоме оперує граматичними формами слів, які вживаються автоматично; свідомість оперує значеннями слів, у яких зосереджується думка у найактивнішій формі. Пізнання за допомогою мови відносне; воно є актом створення більш досконалих мовних форм, насамперед нових слів і значень.

Представник позитивістської філософії другої половини XIX ст. вдавався до психологічного методу, який використовувався ще О. Потєбнею в його теорії економії мислення. Цей метод він використовував при вивченні художньої літератури, звертаючись до проблем теорії та психології художньої творчості.

Д. Овсянико-Куликовський є одним із учених, які займалися дослідженням процесу художньої творчості. Він зробив внесок у розробку сутності наукової творчості, спираючись на принцип О. Потєбні. Іншими словами, Д. Овсянико-Куликовський визначав художню творчість, як особливий вид економії мислення. Він завжди вдавався до пошуків безкінечного, вічного, свободи. Саме тому його можна трактувати як одного з найвідоміших представників течії того часу, що носила назву «психологізм». Психологізм мав на меті, в першу чергу, боротися з нігілізмом та утилітаризмом, і в той час з вульгарно-ідеалістичною схоластикією університетської науки. Д. Овсянико-Куликовський розглядав науку та мистецтво як явища, які існують лише в уявленнях певних людей як суто їхні, індивідуальні.

На думку Д. Овсянико-Куликовського, душа людини поділяється на сферу відчуттів і сферу думок. Через слухові, зорові можливості людини вони зближуються, тобто відбувається поєднання відчуття і думки. Але з такою ж точністю ми можемо говорити про різноплановість цих двох сфер душі, коли відчуття перетворюється в звичайні процеси думки. Відчуття може бути позитивним чи негативним, а думка характеризується прагненням до байдужості, по відношенню до відчуття. Світ не перетворюється у відчуття, а сфера цих відчуттів асоціюється із світом думки. Тому, за Д. Овсянико-Куликовським, матеріал для думки продовжує постачати саме сфера відчуттів. Вона нікуди не зникає.

Відчуття, як таке, характеризується, на думку Д. Овсянико-Куликовського, в першу чергу, наявністю так званого приємного і неприємного. Думка, як така, не має приємного чи неприємного забарвлення. Треба, як зауважує вчений, вміти розрізняти відчуття (радість, злість,

заздрість, сум) і відповідні їм поняття чи уявлення: перші – забарвлені, а другі – незабарвлені. Те чи інше уявлення (наприклад, спогад щасливої події) може викликати відчуття (наприклад, радість, захват), але дане уявлення і дане відчуття не зливаються в один, нероздільний, духовний момент.

Такий аналіз уявлень і понять, які зводяться до приємного і неприємного, повинен привести до висновку, що це зовсім не прикраса думки, а лише процес асоціації думки з відчуттям. Тому, поруч з асоціацією думки з відчуттям особливе місце займають деякі з тих процесів, в яких оцінка уявлень і понять дається зі сторони морального відчуття. Якщо в такій оцінці відчувається голос совісті, то виникає інша асоціація, набагато складніша, – ми отримуємо синтез думки і відчуття.

Порівнюючи думки і відчуття в плані збереження і накопичення психічної енергії, Д. Овсянико-Куликовський приходить до висновку, що наукові та філософські узагальнення зберігають більше розумової сили, ніж різного роду пристрасті та афекти. Особливе місце в економії думки Д. Овсянико-Куликовський відводить основному засобу економії – мові. Будучи прихильником Е. Маха, послідовником О. Потебні, Д. Овсянико-Куликовський зробив спробу застосувати закон збереження енергії до психічної енергії і показав, що мова зберігає психічної енергії більше, ніж витрачає, а решта енергії використовується для художньої та науково-філософської творчості.

Д. Овсянико-Куликовський, спираючись на О. Потебню, стверджував, що мова – це засіб не висловлювати вже готову думку, а створювати її. Мова – це не відображення певного світогляду людини, що сформувався під чийсь впливом, а складова її діяльності. Як за допомогою слова не можна передати іншому своєї думки, а можна тільки пробудити в ньому його власну, так не можна її повідомити у творі мистецтва, і тому зміст завершеного твору розвивається не в мистецтві, а в тих, хто розуміє, хоча й виникає твір як акт самоусвідомлення його творця.

Д. Овсянико-Куликовський завжди вважав, що головні зміни відбуваються у конкретній свідомості конкретної особистості і що розвиток та утвердження гуманного інтелекту – єдиний виправданий шлях до одухотворення навколишньої реальності.

Отже, розвиток філософії мови наприкінці XIX – на початку XX ст. на теренах України відбувався в межах позитивістського напрямку в філософії і сприяв розвитку мовознавства, його виділенню в самостійну наукову дисципліну. В лінгвофілософських концепціях О. Потебні, Д. Овсянико-Куликовського та їхніх учнів і послідовників мову було

виокремлено як особливий об'єкт науки, який розвивається за своїми законами, відмінними від законів логічного мислення. Вбачаючи місце науки про мову між психологією та соціологією, дослідники взяли психологію за основу вивчення мови, що надало філософії мови в Росії та Україні цього періоду психологічного спрямування. Зосередившись на значенні слова і його внутрішній формі, вченим вдалося якнайширше осягнути взаємозв'язок мови і мислення, виявити роль слова в науково-дослідницькій та художній діяльності.

Філософія мови переосмислила й актуалізувала віру в слово, виражену відомим біблійним висловом «На початку було Слово...», відобразила значення мови, що зросло у житті суспільства й індивіда. Тому підсумовуючою тезою філософського осмислення мови в ХХ ст. могла б стати теза про те, що жодна фундаментальна проблема людського буття не може бути ні поставлена, ні вирішена без пильної уваги до мови.

Аналізуючи наукову спадщину Д. Овсянико-Куликовського у таких науках як сходинство, мовознавство, лінгвістика, психологія, філософія, культурологія та літературознавство, можливо зробити висновок, що він був вченим-енциклопедистом. Саме його спадщина та спадщина багатьох інших українських філософів дає нам підставу говорити про перспективи розвитку не лише філософії мови в Україні, а й української філософії мови, адже усе виразніше лунають голоси українських філософів мови, які живуть в Україні (Р.Кісь, М.Луценко, М.Попович, Д.Руденко і т.д), пишуть українською, ідентифікують себе як українські лінгвофілософи.

Література

1. *Бацевич Ф.С.* Філософія мови. Історія лінгвофілософських учень: підручник / Ф.С.Бацевич. – К.: ВЦ «Академія», 2011. – 240с.
2. *Голобородько Я.* В ореолі інтелектуальності: Есе про Дмитра Овсянико-Куликовського / Я. Голобородько // Вітчизна. – 2001. – №7-8. – С.132-140.
3. *Іванько Ф. И.* Очерки развития эстетической мысли Украины / Ф. И. Иванько. – М.: Искусство, 1981. – 423 с.
4. *Левчук-Керечук Н. О. О.* Потебня і філософія мови. Значення О. О. Потебні (1835-1891) як предтечі лінгвістичної думки ХХ століття // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.library.ukma.kiev.ua/e-lib/NZ/NZV1_1996/13_levchuk-kerechuk_n.pdf.
5. *Овсянико-Куликовский Д.Н.* Язык и искусство./ Д. Н. Овсянико-Куликовский. – СПб.: Изд-во И.Юровского, 1895. – 71 с.
6. *Потебня А.А.* Из записок по теории словесности./ А. А. Потебня. – Харьков: Тип. «Мирный труд», 1905. – 646 с.

Свищо В.Ю.

**ОСОБЕННОСТИ ФИЛОСОФИИ ЯЗЫКА Д. ОВСЯНИКО-
КУЛИКОВСКОГО В КОНТЕКСТЕ ПОЗИТИВИЗМА**

В статье рассматриваются особенности философии языка Д.Овсянико-Куликовского, как яркого представителя отечественной позитивистской философии второй половины XIX в. Основное внимание в статье уделяется вопросу психологизма в лингвофилософской концепции мыслителя.

Ключевые слова: *позитивизм, психологическая школа, значение, образ, представление, психолингвистика, философия языка.*

Svyshcho Victoriya

**PECULIARITIES OF D.OVSYANIKO-KULIKOVSKYI'S PHILOSOPHY
OF LANGUAGE IN THE CONTEXT OF POSITIVISM**

In this article is considered peculiarities of D.Ovsyaniko-Kulikovskiyi's philosophy of language. D.Ovsyaniko-Kulikovskiyi is a brilliant representative of the positive philosophy in the period of the XIX century in Ukraine. The main focus of the article is given to psychologism in the thinker's conception of linguophilosophy.

Keywords: *positivism, psychological school, meaning, image, representation, psycholinguistics, philosophy of language.*

Надійшла до редакції 2.05.2013 р.